

K NĚKTERÝM OTÁZKÁM PODDANSKÉ NEZÁKUPNÍ DRŽBY V ČECHÁCH V 16.—18. STOLETÍ

Josef Tlapák

I. ÚVODEM

Jednou ze závažných a nezodpověděných otázek zůstávala v české zemědělské historii až do současné doby otázka vzniku a rozšíření nezákupní držby poddanské půdy. Popravdě řečeno se v bádání na tomto tématu nepokročilo prakticky od přelomu 19. a 20. století, kdy byla v pracích B. Riegra¹⁾ a K. Grünberga²⁾ podána z dokumentů pramenné i literární povahy definice právních postavení jak zakoupených tak také nezakoupených hospodářů a shrnuty dosavadní poznatky. Podle prvního z autorů měli zakoupení poddaní limitované, zápisem do pozemkových knih zajištěné právo zcizování a právo dědické. Nezakoupení byli pouze dočasnými, převážně doživotními uživateli nebo dočasnými pachtýři při vykonávání berních a urbárních povinností bez pozemkového zápisu.³⁾ Grünberg, který dospívá, pokud jde o právní kvalifikac. zákupní a nezákupní držby, vcelku k obdobným závěrům jako Rieger, poukazuje současně i na nestejný rozsah práva vůči půdě a usedlosti, a to i mezi zakoupenými poddanými rozličných oblastí. Právní postavení nezakoupených držitelů, přestože většinou hospodaří na svých usedlostech doživotně, je podle jeho názoru v mnohém ohledu horší než postavení pachtýře. Ten totiž, pokud smlouva trvá, je si svým postavením jist. Ačkoliv je v požívání omezen na jistý čas, přece má během této lhůty k němu právní podklad a ve smlouvě záštitu. Nezakoupený držitel rustikální usedlosti je však naproti tomu "hospodářem až na další".⁴⁾

Historik ovšem se nemůže spokojit s pouhou znalostí právního obsahu pojmu zákupní a nezákupní držby, ale musí se zajímat i o početnost

1) Jmenujeme tu Riegrovy studie "Pozemková vrchnost", "Poměry poddanské a urbární", "O poměru českých stavů k reformám poddanským Marie Terezie", "Zřízení krajské v Čechách". Viz Drobné spisy Bohuše sv. pána Riegra, sv. I., Praha 1914.

2) K. Grünberg, Die Bauernbefreiung und die Auflösung der gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisse in Böhmen, Mähren und Schlesien, Teil I, II, Leipzig 1893-4.

3) B. Rieger, Poměry poddanské a urbární, Drobné spisy, sv. I, 509.

4) K. Grünberg, Die Bauernbefreiung, T. I, S. 54: "Der uneingekaufte Rusticalgrundbesitzer hingegen ist nur Wirt bis weiter".

každé z obou uvedených kategorií, a to opět nikoli k jedinému datu, ale vývojově, a z toho pak usuzovat na jejich faktickou historickou váhu v tom kterém časovém úseku. A v neposlední řadě musí zkoumat i příčiny původu a vzniku formy nezákupní držby.

Česká historická věda dospěla v osobách svých významných představitelů, Josefa Pekaře a Josefa Kalouska, k úvahám o podstatě zákupe a v souvislosti s tím i o původu a početnosti nezakoupených usedlostí v Čechách již na přelomu 19. a 20. století. K oběma třeba přiřadit ještě již dotčeného německého právního historika K. Grünberga. Výsledky snah o objasnění obou otázek se však vyznačovaly pozoruhodnou rozporností stanovisek. Pokud jde o problém původu a vzniku nezákupní držby v Čechách stojí proti sobě až do současné doby prakticky nerozsouzen dvojí názor. Na jedné straně Pekařova teorie, že rozdíl mezi oběma právními kategoriemi je prastarého původu a kryje se v podstatě s rozdílem mezi dokonalejším tzv. právem "německým neb emfyteutickým" a méně dokonalým právem "českým".⁵⁾ Na druhé straně pak výklad Kalouskův, který nesdílel názor na starobylý původ instituce nezákupní držby, ale vysvětloval její vznik neutěšenými hospodářskými poměry po třicetileté válce, kdy v důsledku válečných zkáz, útisku vrchností a všeobecného hospodářského poklesu mnozí poddaní setrvali na svých hospodářstvích toliko z přinucení a neměli tudíž o zápis usedlosti do pozemkových knih zájem, protože nejspíše jejich vlastníky nebyli povinni se starat o jejich udržování, nýbrž tato povinnost připadala vrchnosti.⁶⁾

Shody se nedosáhlo ani v názoru na početnost nezakoupených hospodářství. Se stanoviskem F. Grünberga, který se domníval, že nezakoupení rustikalisté v českých zemích svým počtem značně převyšovali zakoupené usedlíky,⁷⁾ ostře kontrastuje Pekařův soud, podle kterého naopak měly v Čechách vždy zakoupené usedlosti zřejmou převahu nad nezakoupenými.⁸⁾

5) J. P e k a ř , K českým dějinám agrárním ve středověku, ČCH 7/1901, 334. T ý ž , Kniha o Kostí, díl 2, 354 (Praha 1942); tento výklad pokud by byl správný, znáznačil by ovšem, jak dovořil již K. Krofta, že se emfyteuse v Čechách nerozšířila tak všeobecně, jak se dosud soudilo, a že vedle "německého" práva udrželo se až do novověku bez přerušení též starší právo "české". Srv. K. K r o f t a ; Dějiny selského stavu, Praha 1949, str. 223.

6) Za dochování a interpretaci Kalouskova výkladu a jeho názoru vděčíme článku J. B o ž k a "Čeští sedláci a jejich vrchnosti od r. 1626 do konce 17. století" (Osvěta 1906, 879-892, 957-969, 1071-1080) a stati O. J o s k a "Kalouskův přehledný výklad o dějinách selského stavu v Čechách a jeho edice pramenů k těmto dějinám" (Agrární archiv III/1916, 216-234).

7) K. G r ü n b e r g , Die Bauernbefreiung I, S. 70: "In welchem zahlungsmässigen Verhältnisse die einzelnen Besitzklassen zu einander standen, ist nicht genau zu übersehen. Soviel steht jedoch zweifellos fest, dass die uneingekauften Rustikalangesessenen die weit aus überwiegende Masse bildeten. In deutschen Gegenden sind übrigens die eingekaufte Wirte viel zahlreicher als in den slawischen (czechisch-polnischen)".

8) J. P e k a ř , Kniha o Kostí, díl II, 334: "Praví se, že v Čechách většina pod-

Je jistě překvapující k jak protichůdným závěrům mohli dojít zmínění historikové. Vysvětlení je asi třeba hledat v tom, že hodnotící soud nebyl ani v jediném případě podložen soustavným a podrobným studiem daného problému. S nezákupní držbou se totiž jak Grünberg, tak i Pekař a Kalousek setkávali v širokém kontextu otázek jiných, v té době aktuálnějších a palčivějších, aniž jí proto mohli věnovat žádoucí pozornost. Což platí bez rozdílu jak o Pekařově teorii starého původu nezákupní držby i o jeho mínění, že poddanské usedlosti byly v Čechách vždy z převážné části zakoupeny, tak také o Grünbergově opačném soudu, že v českých zemích převažovala nezákupní forma držby poddanské půdy. A do třetice platí totéž i o výkladu Kalouskově, neboť ani on, i když víme, že mu při redakční práci Archivu českého prošlo rukama velké množství pramenů k zemědělským dějinám, svou tézi nikde dále nerozvádí, ani nepodepírá konkrétními argumenty.⁹⁾

Tento názorový rozpor přečkal v naší historiografii více než půl století, neboť ani nová práce V. Procházky o vývoji poddanského pozemkového práva v Čechách, nezjednala při svém širokém zaměření právě v této specifické otázce více jasna. Ačkoliv se v ní autor zhostil s plným zdarem náročného úkolu, aby z tříště zápisů pozemkových knih rekonstruoval celou, v předbělohorském období již značně rozvinutou stavbu zvykového poddanského práva, přece právě ve věci vzniku a rozšíření nezákupní držby zůstal jeho postoj nevyhraněný a zřetelně závislý na mínění předchůdců. Přiklání se zcela k Pekařovu názoru, že "v Čechách (a podobně i na Moravě) zcela převažuje zakoupená nemovitost."¹⁰⁾ K problému původu nezákupní držby se Procházka staví shodně jako Kalousek a soudí, ovšem aniž by opět tézi podložil novými důkazy, o jejím převážně pozdním vzniku v období utuženého poddanství po třicetileté válce, kdy poddanská nezakoupená nemovitost představuje "případ onoho typického zhoršení právní situace poddaných v rámci všeobecného sociálního poklesu, jímž se toto období pro pracující třídu vyznačuje."¹¹⁾ Procházka se tu zřejmě připravil o možnost k získání nových pramenných poznatků tím, že svou heuristiku omezil prakticky na prameny ze 16. a 17. století, kdy ještě úpadek instituce vesnického purkrechtu se tak markantně neprojevoval jako v pozdějších desetiletích, ve kterých se teprve počíná kategorie nezakoupených zřetelně

daných držela grunty své nikoli právem zákupním, ale do vůle pánovy. Mám za to, že pravý opak je pravda. Alespoň kdekoliv jsem se u nás na severu nebo na jihu (na Třeboňsku neb Jindřichohradecku) otázky dotkl, nalezl jsem jen poddané zakoupené".

9) J. K a l o u s e k , Instrukce a řády hospodářské, AČ XXII/1905, XXIII/1906, XXIV/1908, XXV/1910.

10) V. P r o c h á z k a , Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století, Praha 1963, 72-73.

11) Tamtéž, 118.

formovat.¹²⁾ A nedlouho předtím ztroskotala snaha i tak rutinovaného badatele, jakým byl bezesporu plzeňský Fridolín Macháček, který se marně pokoušel vyvodit obecnější závěry z dokladů o nezakoupených usedlicích na panství Nekmíř.¹³⁾

Jak se v otázce nezakoupených hospodářství tápalo ještě v závěru 50. let našeho století, je ostatně nejlepším dokladem pouze šestiřádková noticka, věnovaná této věci v Přehledu československých dějin z r. 1958, s více než problematickou tézí J. Polišínského o tom, jak "vrchnosti zdůrazňovaly a úmyslně vytvářely rozdíly mezi dědičnými držiteli poddanských polí, tj. zakoupenými, a nezakoupenými, dočasnými nájemci",¹⁴⁾ pro níž není v pobělohorských pramenech nijaké opory.¹⁵⁾

2. ROZŠÍŘENÍ NEZÁKUPNÍ DRŽBY PODDANSKÉ PŮDY V ČECHÁCH NA PŘELOMU 60. A 70. LET 18. STOLETÍ

Pokud jde o Čechy, pro něž, jak již byla zmínka, předtím bádání na tomto poli rovněž zaostávalo, se v posledních letech podařilo díky nově objeveným relacím pro některé české kraje ze 70. a z počátku 80. let 18. století a srovnávacím studiem pozemkových knih, které bylo poznatky z obsahů těchto zpráv umožněno, některé dosud otevřené otázky uspokojivě objasnit.¹⁶⁾ Tak především základní otázku celkového rozšíření této kategorie pozemkové držby v Čechách včetně vzájemného poměru zakoupených a nezakoupených hospodářství v jednotlivých částech země.

Ukázalo se, že primát výskytu nezákupní držby patří v Čechách táborskému kraji. Zejména na Pelhřimovsku tato forma pozemkové držby v pobělohorském období zcela převládá. S nezakoupenými usedlostmi se zde setkáváme nejen, jak se o tom budeme mít ještě častěji příležitost přesvědčit, na drobných feudálních sídlech, ale také na většině rozsáhlejších držav, jakými zde byly třeba Pacov, Hořepník, V. Chýška, Černovice, Kamenice n. L., Horní Cerekev, Božejov či pozemková država

¹²⁾ Jsem si vědom toho, že tímto konstatováním vlastně předosílám již poznatky, k nimž se mělo dospět až touto prací.

¹³⁾ F. M a c h á ě k, Vrchnosti a poddaní, Čas. spol. přátel starožitností 61/1963, 185: "Zatím nedovedu na tuto otázku odpovědět. Ale plyne z toho, že je nutno podrobiti věc seidláků zakoupených a nezakoupených novému studiu".

¹⁴⁾ Přehled československých dějin, díl I (do r. 1848), Praha 1958, 441.

¹⁵⁾ Ve zpracovávaných materiálech nebylo možno zjistit ani nejmenší náznak nějaké vědomé či záměrné snahy v tomto směru.

¹⁶⁾ Výčet mých prací, věnovaných této problematice viz v připojeném seznamu literatury.

města Pelhřimova. Na všech těchto majetcích drží poddaní vesměs svá hospodářství ještě na počátku 70. let 18. století bez jakýchkoli pozemkových vkladů, nezákupně. Početně jsou nezakoupení zastoupeni ovšem i na vlastním Tábořsku. Výlučně s nezákupní držbou, která je teprve v závěru 18. století, případně ještě později, zaměňována zákupem, se setkáváme ze zdejších větších panství na Rađeníně-Hrobech, Choustníku, Nadějkově a ve vsích, nacházejících se pod vrchnostenskou správou města Tábor, částečně též na panstvích Mladá Vožice a Jistebnice. Z Jindřichohradecka máme naproti tomu nezakoupené usedlosti prameny doloženy pouze na panství Včelnice a na statcích Tučepy a Pluhův Žďár. Celokrajsky v tábořském kraji dosahuje na přelomu 60. a 70. let 18. století počet nezakoupených téměř polovinu z celkového počtu osedlých hospodářů. A třeba mít zato, víme-li, že na některých majetcích, jako např. na Nemyšli či Stádlci, byla nezákupní držba nahrazena zákupem již dříve, že její podíl přestoupil v první polovině 18. věku, kdy u nás zřejmě dosáhla svého maxima, přes 50 %.¹⁷⁾

Vzácněji máme doloženou nezákupní držbu ze sousedního budějovického kraje. Je to dáno zřejmě tím, že značnou část území kraje tvořila schwarzenberská panství, na nichž byl, pokud se tak jevílo nutným, tamní zaběhlou administrativou purkrecht obnoven nejpozději do počátku 18. století, právě tak jako na državách bukvojských a na církevních panstvích Zlatá Koruna a Vyšší Brod. V souboru hlášení o stavu zákupe z r. 1770 figurují mezi více než 30 elaboráty pouze dva majetky, totiž Chlum a Koloděje, na kterých jsou dosud držena poddanská hospodářství bez zákupe.¹⁸⁾ Hlášení z pozdějších let referují též o zákupech na statku Lžín,¹⁹⁾ nově založenými pozemkovými knihami se opět prokazuje v závěru 18. století likvidace nezákupní držby na statcích Hrádek-Březí a Neznášov.²⁰⁾

Ve značném počtu, jak vyplynulo z konfrontace vrchnostenských hlášení s údaji pozemkových knih, se naopak vyskytovala nezakoupená hospodářství v třetím jihočeském kraji, v Prácheňsku. Zajímavé je zde jistě již samo o sobě rozložení nezákupní držby. Zjišťujeme, že se soustřeďuje prakticky do dvou ohnisek, totiž jednak na Březnicko, Orlicko a Blatensko, jednak do podhůří Šumavy, jež se vyznačuje neobyčejnou roztržitostí feudálního vlastnictví.

V obou těchto končinách, možno říci, nezakoupení ještě na počátku

17) J. T l a p á k, K otázce vzniku a rozšíření nezakoupených poddanských hospodářství v někdejší Tábořském kraji (rukopis).

18) SÚAr Praha-fond: České gubernium-contr. G. 1/11, kart. 384.

19) Tamtéž-ČG-dietale 1786-1795, 1/161, kart. 256.

20) StA Třeboň-pob. J. Hradec - fond: Poz. knihy, okr. Týn n. Vlt. č. 9, 34, 36,

70. let 18. století převažují vcelku nad zakoupenými. Doložili jsme si rovněž, že kromě malých feudálních sídel se zde setkáváme s formou nezákupní držby poddanské půdy též na některých větších šlechtických majetcích, jakými byly v prvním případě panství Březnice, Blatná, Čimelice a Lnáře, ve druhém případě pak třeba Nalžovy a Velhartice. Porůznu rozptýleny se vyskytují nezakoupené rolnické nemovitosti ovšem i na ostatku území kraje, takže snad nepochybíme příliš, odhadneme-li celokrajsky podíl nezakoupených nemovitostí na počátku 70. let 18. století na 20 - 25 % z celkového počtu osedlých hospodářů.²¹⁾

Co do rozsahu výskytu nezákupní držby si s prácheňským a tábořským krajem nijak nezádá sousední Čáslavsko. Ze studie dvou poměrně úplných souborů hlášení z let 1770-1772 a 1786, jež ověřil též průzkum fondu pozemkových knih, vychází najevo, že zejména v chudší kopcovité větší polovině kraje vykazuje nezákupní držba poddanských hospodářství ještě na počátku 70. let 18. století pozoruhodný rozsah. Nezákupně tu drží své usedlosti buď zcela, nebo z části poddanští rolníci nejen na většině zdejších drobných statků, ale rovněž na četných větších državách, jakými byla třeba panství Čechtice, Křivsoudov, Zruč, Světlá, Chotěboř, Habry, Červené Janovice, Žleby a další. Podle odhadu, založeného na porovnání nejen celých majetků, ale jednotlivých osad se zákupní a nezákupní držbou, připadá tu na nezakoupená hospodářství ještě na počátku 70. let 18. století hodně přes 30 % z celkového počtu poddanských usedlostí.²²⁾

Zcela jinak se naproti tomu jeví situace v dalším východočeském kraji, Chrudimsku, odkud máme nezákupní držbu dosvědčenou prameny z přelomu 60. a 70. let 18. století toliko na třech panstvích, a to Choltice, Nasavrky a Německá Bělá.²³⁾ I když zdejší poměrně nepatrný rozsah nezakoupenosti oproti sousednímu Čáslavsku je odvislý od celé řady faktorů, značnou roli, myslím, sehrály především dva z nich. Jednak celkově lepší ušetřenost Chrudimska od zkáz třicetileté války, jednak větší kompaktnost feudální držby na Chrudimsku (proti 70 převážně drobnějším majetkům v čáslavském kraji nacházíme na stejné přibližné ploše chrudimského kraje necelých 30 velkostatků, z nichž několik patřilo mezi největší v zemi), představovaná řadou rozsáhlých domén s vyspělou administrativou, jež ani v těžkých desetiletích po třicetileté válce nepřipustila zánik purkrechtu, případně tam, kde přece jen zanikl, jako třeba na panství Rychmburk, se postarala o jeho brzkou restituci.²⁴⁾

21) J. T l a p á k , Prácheňsko, 86-104.

22) J. T l a p á k , Východní Čechy, 216-222.

23) Tamtéž, 222-224.

24) V. K o s i n o v á , Pozemkové a jiné úřední knihy panství rychmburského, ČDV

Se značně rozšířenou nezákupní držbou poddanských objektů se setkáváme ještě na počátku 70. let 18. století taktéž ve středních Čechách. Nejpočetněji jsou zde zastoupeni nezakoupení usedlíci v berounském kraji, především pak na Sedlčansku, Příbramsku, Benešovsku a Voticku, a to zejména na drobnějších majetcích. Nikoli ovšem výlučně, neboť veskrze nezákupní držbu máme doloženou i z některých rozsáhlejších majetků, jakými byly třeba Mníšek, Votice, Hluboš či Kosova Hora. Na některých dalších državách - zde si jmenujeme třeba Osov, Jince a Hradištko - se podařilo tamním vrchnostem zaměnit nezákupní držbu purkrechtem již dříve. Na Osově již počátkem 18. věku, na Jincích a Hradištku se tak stalo na přelomu 1. a 2. poloviny. Celokrajsky představují nezakoupení v berounském kraji ještě na počátku 70. let 18. století, kdy byla celá tato instituce již na ústupu, více než 25 % z celkového počtu usedlíků. Před několika desetiletími, kdy rozpad purkrechtní držby na české vesnici dostoupil své krajní meze, přesáhl podíl nezakoupených usedlostí na Berounsku patrně třetinu z počtu všech rustikálních hospodářství.²⁵⁾

Obdobnou situaci zjišťujeme též pro sousední kouřimský kraj. Zde se nezákupní držba koncentruje zejména do oblasti středního Posázaví, dále na Vlašimsko, Říčansko a Kouřimsko, tedy s výjimkou poslední končiny vesměs do méně úrodných kopcovitých terénů, kdežto v bezprostředním i širším okolí Prahy a v nížinné oblasti Kouřimska se vyskytovaly nezakoupené nemovitosti jen sporadicky. Také tady se setkáváme obdobně jako v berounském kraji s tím, že nezákupní držba poddanské půdy se udržuje počátkem 70. let 18. století nejen na malých, ale rovněž na některých větších panstvích, jakými byla třeba Vlašim, Rataje či Sázeva. Celokrajsky činí zde počet nezakoupených usedlostí v těchto letech kolem 20 % z celkového počtu usedlých hospodářů, zatímco před půlstoletím se podle provedeného šetření pohyboval jejich podíl snad mezi 25-30 %.²⁶⁾

Poněkud odlišnou situaci nám dokládají prameny z třetího vnitrozemského kraje Čech, z Rakovnicka. Tady je v průběhu 70. let 18. století prokazatelně rozsah nezákupní držby vcelku jen skrovný. Nicméně i zde jsou dosvědčovány z těchto let zakupy poddanských objektů z panství Roudnice, Peruc, Petrovice, Hostouň, Horní Bečkovice, jakož i z příměstského statku Radlice²⁷⁾ a Lochkov.^{27a)} Ze západních Čech svěd-

14/1927, 49-61. Jak se v záhlaví v r. 1695 nové zakládaných pozemkových knih poznamenává, "od léta 1610 dokonce na téměř panství mezi lidmi poddanými žádná pořádnost nebylo a zápisů mnozí do 90 i více let žádných neměli..." (str. 56).

25) J. T l a p á k , Kouřimsko a Berounsko, 132-141.

26) Tamtéž, 112-131.

27) SÚAr Praha-fond: CG-contr. 1756-1783, G1/11, kart. 384.

27a) StA Praha-fond: Poz. knihy, okr. Zbraslav, č. 36.

čí naše doklady zcela jednoznačně o všeobecné zakupenosti rustikální půdy v rámci někdejšího loketského kraje. Pro tento starý správní celek jsme měli shodou okolností k dispozici dvojí srovnatelný pramen, totiž početné soubory hlášení z let 1771 a 1784, jakož i možnost si získaná data ověřit pozemkovými knihami; v materiálech z druhé poloviny 18. století nebyla však nezákupní držba doložena ani v jediném případě.²⁸⁾

Poměrně řídko se s ní setkáváme taktéž v sousedním plzeňském kraji. Vůbec nepřichází v severozápadní polovině kraje, osídlené vesměs německým obyvatelstvem. Výjimku tu tvoří pouze malé statky Úlice, Pňovany a Chraňčovice na rozhraní německého a českého etnika na Stříbrsku, odkud máme z pozemkových knih ještě ze 70. a pozdějších let 18. století doloženo zakupování nezakoupených poddanských hospodářství. Zakupní forma držby rustikální půdy převažuje tu ovšem i v české jazykové oblasti, odkud však máme rovněž doklady o držbě nezákupní, a to jak na některých malých statcích, tak také na rozsáhlejších majetcích, jakými byla třeba panství Nekmíř a Liblín. Na jiných pak, jako na Radnici, Oseku a Spáleném Poříčí, kde rovněž byla držena poddanská hospodářství nezákupně, se přistupuje k restituci zakupu již dříve, buď již v první polovině, aneb začátkem druhé poloviny 18. století.²⁹⁾

Nejpočetněji jsou ze západních Čech zastoupeni nezakoupení v klavovském kraji. Nezákupní držba poddanské půdy se zde soustřeďuje především na území kolem krajského města, kde se vyskytovalo mnoho drobných feudálních majetků, a dále na Plánicko. Rovněž zde však lze jmenovat kromě početných menších i některé rozsáhlejší šlechtické domény, kde ještě v prvních desetiletích 18. století hospodařili poddaní na svých usedlostech, aniž je měli zapsány v pozemkových knihách, tudíž nezákupně. Sem patří třeba Hradiště u Blovic, Obytce, Chocenice a Žinkovy. Podobně jako jinde, probíhal i tady proces obnovy rozrušeného purkrechtu ruku v ruce s hospodářskou a správní konsolidací šlechtického velkostatku porůznu již od prvních desetiletí 18. století. Jmenujme si v této souvislosti třeba panství Červené Poříčí, kde byla údajně poddaným půda přepuštěna do dědičné držby v r. 1729, nebo panství Týnec-Běšiny, kde se tak stalo po předchozím neúspěšném pokusu v letech 1722-28, v r. 1767, či do třetice panství Plánice, na kterém byl obnovován rozrušený purkrecht sérií pozemkových knih v r. 1747, resp. na inkorporovaném statku Lovčice v r. 1761. Byly ovšem na druhé straně takové případy, že se nezákupní držba přežívá až do 19. věku. Z guberniální agendy se dovídáme o zákupech nezakoupených poddanských nemovi-

²⁸⁾ J. T l a p á k , Západní Čechy, 205-210.

²⁹⁾ Tamtéž, 197-205.

ností v letech 1806-1815 na statcích Hradištko, Obytce a Boříkov. Na panství Plánice byly zakupovány některé poddanské usedlosti dokonce ještě v letech 1817-1840. Podle středního odhadu činil na začátku 70. let 18. století podíl nezakoupených hospodářství v klatovském kraji 10-15 % z celkového počtu osedlých, zatímco o půlstoletí zpět byl jejich počet nepochybně podstatně vyšší.³⁰⁾

Jestliže jsme měli až dosud častěji příležitost jak v jižních, tak také ve východních, středních i západních Čechách se setkávat s držiteli nezakoupených usedlostí, pak na severu a severovýchodě země je tato forma držby poddanské půdy takřka neznámým pojmem. Jakoukoli zmínku o nezakoupených usedlících postrádá dochovaný soubor vrchnostenských relací z r. 1770 pro Žatecko,³¹⁾ zatímco ze sousedního Litoměřicka se podle shodných zpráv z r. 1784³²⁾ a z r. 1786^{32a)} vyskytují pouze jednotlivá nezakoupená hospodářství na velkostatech Roudnice, Encovany a Střekov.³³⁾ Z Boleslavska informuje ve svém podání z 31. dubna 1770³⁴⁾ krajský hejtman von Riesenburg o jediném zjištěném případě existence nezákupní držby, totiž na panství Domousnice. V bydžovském kraji se podle guberniálního vyjádření z 19. října 1784³⁵⁾ omezuje nezákupní držba pouze na statky Strážov a Sloupno, na němž se údajně někteří poddaní staví tvrdošíjně proti zakupu, a na dvě hospodářství na statku Dobřenice. Nezákupně tu drží svá hospodářství taktéž poddaní ve vsích Kratonohy a Obědovice na panství Chlumeč n. C. Zcela převládá zákupní držba podle hlášení krajského hejtmana Václava Vančury z Řehnic z 15. března 1771 konečně také v hradeckém kraji. Výjimku tvořil toliko statek Dohalice, kde však byly již v r. 1768 postoupeny usedlosti poddaným v zakup a podobně se stalo v r. 1770 u zbývajících ještě nezakoupených hospodářství na panství Miletín, takže nezákupní držba trvá nadále údajně pouze na jediném statečku Radíkovice.³⁶⁾ Potud ze zpráv a hlášení o povaze držby rustikální půdy v severních a severovýchodních Čechách, jejichž věrohodnost rovněž tady prověřil souběžný průzkum pozemkových knih.

30) Tamtéž, 187-197.

31) SÚAr Praha-fond: ČG-contr. 1756-1783, G1/11, kart. 384.

32) Tamtéž-dietale 1783-1784, A I/124, kart. 203.

32a) Tamtéž-dietale 1786-1795, 1/67, kart. 356.

33) S Roudnicí jsme se již setkali jednou při zmínce o Rakovnicku. Ve zprávách z r. 1784 a z r. 1786 je Roudnice uváděna však již v Litoměřicku, kam byla začleněna při změně krajských hranic.

34) SÚAr Praha-fond: ČG-contr. 1756-1783, G L/11, kart. 384.

35) Tamtéž-dietale 1783-1784, A I/124, kart. 203.

36) Tamtéž-contr. 1756-1783, G 1/11, kart. 384.

3. K OTÁZCE PŮVODU A VZNIKU ZÁKUPNÍ DRŽBY

Po tom, když jsme si vytvořili solidní představu o rozsahu nezákupní držby poddanské půdy a o jejím rozložení v rámci jednotlivých českých krajů, vynasnažím se přispět k objasnění další dosud nezodpověděné otázky o původu a vzniku jevu nezákupnosti. Jedinou schůdnou cestou k tomuto cíli se ukázalo být podrobné analytické a srovnávací studium u těch poddanských nemovitostí, u nichž bylo bezpečně zjištěno, že byly ještě na počátku 70. let 18. století klasifikovány jakožto nezakoupené, nebo byly jakožto takové, případně již dříve, znovu zakupovány poddanými od vrchnosti a pro které se nám zároveň zachovaly údaje o zákupním charakteru držby z předchozí, pokud možno předbělohorské éry.

Ze středních Čech použijme pro náš účel především výsledky šetření ze sázavského klášterství, odkud máme sérii pozemkových knih, pořizovaných za zástavní valdštejnské držby v r. 1614, bezpečně prokázán předchozí emfyteutický ráz zdejší poddanské pozemkové držby. Knihy, o nichž byla řeč, jsou vedeny pouze do r. 1660 a poté purkrecht na bezmála půldruhého století se zcela odmlčuje a je opět obnovován až po sekularizaci panství administrací státních statků od r. 1799.³⁷⁾

Z dolnobřežanských pramenů, kde došlo k obnově zákupní držby po sedmdesátileté odmlce již v r. 1717, se poučme o několika zajímavých dokladech prokazatelně trojího zákupu téže usedlosti. V jedné ze tří nejstarších dochovaných gruntovních se zápisy od r. 1598, se setkáváme ve vsích Cholupice a Písnice s neméně než 9 většimi či menšími hospodářstvími, o nichž se jednoznačně uvádí, že jde o "grunt připadlý v r. 1598 Jeho Mil. pánu", v daném případě Křištofovi ze Sebusína, aniž se však říká současně cokoliv bližšího o tom, za jakých okolností se tyto nemovitosti dostávají do panských rukou. Více však nežli samotná příčina prisvojení, ať již šlo o odumřelí po nějaké epidemii či snad o jiný obdobný případ, váží fakt, že všechna tato hospodářství, nesporně předtím již zakoupená, jsou v r. 1598 poddanými od vrchnosti zakupována znovu a že celá zákupní cena přichází do vrchnostenské pokladny. Když pak zde purkrecht na přelomu 1. a 2. poloviny století podobně jako na celém dolnobřežanském panství zaniká, přistupuje se potřeť k jejich zákupu z rukou vrchnosti, jak byla již zmínka, v r. 1717.³⁸⁾

Na panství Jince na Příbramsku dává František Adam Vřetislav z Mi-

37) J. T l a p á k , Kouřimsko a Berounsko, 149-151.

38) Tamtéž, 151.

trovic svým poddaným "až dosaváde z pouhé dědické milosti" jimi obhospodařované "sedlské a chalupnické rurální grunty dědičně pro sebe i jejich děti a budoucí dědice v zákup" v r. 1755. Pro samotné jinecké panství jsou pozemkové knihy z r. 1755 nejstarší z dochovaných, což však neplatí o vsích Kotopěky a Rpety, které byly před svým připojením k Jincům součástí pozemkové državy metropolitní kapituly v Praze a pro něž máme pozemkové zápisy v kapitulních gruntovních od druhé poloviny 16. století až do počátku 80. let 17. věku. A do jisté míry ani o vsích Běřín a Rejkovice, pro které se dochovaly v plzeňském okresním archívu některé předbělohorské pozemkové zápisy ve zlomku gruntovní knihy z období držby Malovců z Chýnova.³⁹⁾

Kromě jisté částky, již vrchnost poddaným slevuje za výlohy, spojené s opravou a přestavbou stavení, plynou při zákupu v r. 1755 veškeré gruntovní splátky do panského důchodu. V případě statku Petra Brzobohatého, zvaného též Reichmacher, dochází alespoň k trojímu zákupu nemovitosti od vrchnosti. Nehledě k předpokládanému prvému purkrechtu je nemovitost zakupována podruhé v r. 1649 Petrem Blovským a potřetí společně s ostatními hospodářstvími opět v r. 1755.⁴⁰⁾

O zcela zaplacených usedlostech je řeč v některých předbělohorských pozemkových vkladech z Běřína a z Rejkovic. "V zaplaceném" hospodářství sedí např. Pavel Krejčí z Běřína, podobně je "zaplacen" i Podskalský mlyn mlynáře Pavla, stejně jako grunt Jiříka Hybše, taktéž z Běřína. Od Bílé Hory zápisy usedlostí dále nepokračují, jistou nápodvědí o potomních dějích zůstává jen několikery, pozdější přípisy "spálený", "pustá". Také tady jsou vrchností uznávány při novém zakupování v r. 1755 náklady poddaných na obnovu sešlých stavení, které se zvláště vyčíslují a příslušná částka se odpočítává od celkové odhadní ceny hospodářství. Jinak tomu bylo ovšem, jestliže vrchnost postavila budovy usedlosti sama na vlastní náklad. V tomto případě splácí poddaný celou odhadní cenu.⁴¹⁾

Vklady usedlostí v dotčené kapitulní pozemkové knize se stávají východiskem šetření rovněž pro ves Černolice, zvanou dříve též Černělice, poblíže Prahy. Na přelomu 18. a 19. století, se však zdejší hospodářství, která byla zřejmě po zcizení Černolic kapitulou držena nadále nezápísně, zakupují znova. S některými z těchto nových zákupů, hlavně chalupnických usedlostí, od tehdejší vrchnosti Kateřiny a jejího nástupce Josefa z Kristenu, se setkáváme ještě v pozemkové knize vedené od r. 1803.⁴²⁾

39) Tamtéž, 143-144.

40) Tamtéž, 144.

41) Tamtéž, 145-146.

42) Tamtéž, 146.

Nejinak se vyvíjela zřejmě situace také na příměstském statku Radlice. Ačkoliv pro něj máme prameny prokázanou emfyteutickou držbu již od druhé poloviny 15. století,⁴³⁾ přece i tady přes ekonomicky výhodnou polohu v období po třicetileté válce purkrecht zcela stagnuje a je znovu zaváděn až v závěru 18. století.⁴⁴⁾

Jiným dokladem opětovného zakupování usedlostí, spravujících se předtím purkrechtem, je statek Kňovice na Sedlčansku. Ve svém šetření zde můžeme vyjít z pozemkové knihy, pořízené krátce před získáním kňovického statku v r. 1629, regentem nové michnovské vrchnosti Václavem Dubským z Vitiňovsi. K založení nové knihy byl, jak udává její autor na titulním listě, nucen proto, že předchozí majitel Adam Felix Vojkovský z Milhostic, "maje ...registra purkrechtní postoupiti, vymlouval se, že jich nemá; pročez nyní vedle zprávy a paměti lidské tyto registra purkrechtní spravena a založena sou, tak aby lidí a sirotků svých spravedlnosti nehynuly." Z této, jistě pro nás cenné připomínky vyrozumíváme, že, ať již byla výmluva pana Vojkovského pravdivá či nikoli, byla již před tím držena poddanská hospodářství v Kňovicích, Kňovičkách i Úsuší zákupně. Sedm sedláků a dva chalupníci mají v době založení gruntovnice v r. 1629 své usedlosti zcela zaplacený. Purkrechtní aganda je pečlivě vedena po celou éru michnovské držby, i když na poddané, jak se v zápisech častěji dočítáme, počínají těžce doléhat vysoké kontribuce. S odprodejem Kňovic Mikuláši Franchimontovi z Krankenfeldu však zápisy až na jedinou výjimku v r. 1661 končí. Zda se již od této doby datuje nezápisní a nezákupní držba kňovických usedlíků, či zda se purkrecht udržel ještě po nějakou dobu za Franchimonta a dalších držitelů, není známo. Víme pouze tolik, že tu byly usedlosti větším dílem zakupovány znova v r. 1783-9 za Terezie Lipovské z Lipovic a jejího nástupce Vincence Lipovského z Lipovic, zbývající pak postupně v průběhu dalších let.⁴⁵⁾

Z jihočeského Prácheňska vypovídají v témže smyslu materiály z panství Tochovice a Zbenice na Příbramsku a z Kunkovic na Horažďovicku. Na prvním ze jmenovaných majetků jsou od 70. let 18. století zakupovány v řadě případů usedlosti prokazatelně knihované již v tochovické gruntovnici z r. 1630.⁴⁶⁾ Na panství Zbenice se v r. 1711 marně snaží tehdejší držitel Rudolf z Bünsu obnovit rozrušený purkrecht vysazujíc odhadní ceny usedlostí i gruntovní splátky podle staré pozemkové knihy

43) SÚAr Praha-fond: SM-G 62/12.

44) Universitní knihovna v Praze; sbírka ruk., sign. XVII-C-34.

45) J. T l a p á k , Kouřimsko a Berounsko, 146.

46) J. T l a p á k , Prácheňsko, 104-105.

z r. 1626. Se zdarem je tento záměr realizován až mnohem později, většinou teprve v průběhu 60. a 70. let 18. století.⁴⁷⁾

Z Kunkovic jsme měli k dispozici sice pouze nově založenou pozemkovou knihu z r. 1773, tato se však při zápisech některých, zejména sel-ských usedlostí častěji odvolává na starobylé zákupní listy v rukou poddaných, pocházející ještě z předbělohorského období, které kunkovická vrchnost při obnově purkrechtu respektuje a bere na ně zřetel. Kunkovice se tak stávají pro nás cenným dokladem toho, že zákupní držba mohla být ještě na samém závěru předbělohorské éry pojišťována poddaným nikoli zápisem do pozemkové knihy, ale handfestem.⁴⁸⁾

Průkazné dokumenty k osvětlení otázky vzniku nezákupní držby máme k dispozici také z Tábořska. Odtud použijeme pro tento účel s prospěchem především pozemkovou knihu pro část panství Kamenice n. L. náležejícího v závěru předbělohorského období Zikmundu Matěji Vencelíkovi z Vrchoviště. Kniha obsahuje zápisy hospodářství ze vsí Kostelní a Horní Radouň, Rosička, Bozděchov, Benešov, Vlčetín a Bohdalín od přelomu 16. a 17. století do závěru 30. let 17. věku.⁴⁹⁾ Zda již tenkrát došlo k definitivnímu odmlčení a nastolení nezákupní držby, aneb se zde purkrecht ještě po nějakou dobu udržel, nelze bez dalšího rozsoudit. Skutečností zůstává, že se poté v prvních čtyřech zmíněných obcích, které později připadly k panství Včelnice, zákupní zápisná držba obnovuje až v průběhu 70. a 80. let 18. století. A nejinak je tomu se třemi zbývajících místy, které později připadly k panství Černovice. Pro ně slouží jako doklad obnovy purkrechtu, který beze stopy zanikl, pozemkové knihy, založené v letech 1788-1791.⁵⁰⁾

Na panství Horní Cerekev na Pelhřimovsku máme emfyteutickou držbu poddanských nemovitostí dobře osvědčenou již ze závěru předbělohorské epochy, kdy Horní Cerekev tvořila součást velké majetkové državy rodu Leskovců z Leskova ve zdejší krajině. Z pozemkových vkladů ze závěru 16. a prvních dvou desetiletí 17. století se ukazuje, že právní instituce purkrechtu je v životě poddaných pevně zakotvena.⁵¹⁾ Do ustáleného běhu věcí přináší však zvrát třicetiletá válka, jež zanechala na H. Cerekvi rozvrácené hospodářství a mnoho zpustlých rolnických usedlostí. Ve snaze opuštěné statky znovu osadit a udržet jejich zákupní charakter, poskytuje martinicovská vrchnost poddaným řadu úlev, pře-

47) StA Třeboň-fond: Poz. knihy, okr. Mirovice, č. 171.

48) J. T l a p á k , Prácheňsko, 105.

49) SÚAr Praha-pob. Těšnov - sbírka rukopisů, č. 86.

50) StA Třeboň - fond: Poz. knihy, okr. Kamenice n. L. č. 78, 157, 161, okr. J. Hradeo, č. 230.

51) Tamtéž, okr. Počátky, č. 1, 81.

devším při odvodu gruntovních splátek. Za tuto cenu se daří od druhé poloviny 17. století upadající instituci purkrechtu do jisté míry oživit. Úspěch má však pouze dočasnou platnost. Již v polovině 30. let 18. století veškeré pozemkové zápisy, aniž víme proč, protože prameny pro H. Cerekev z těchto let chybějí, zcela přestávají na více než sedm desetiletí. K obnově purkrechtní agendy zde pak dochází až na počátku 19. století za Václava Ubellyho a jeho nástupce sv. p. z Kleinů. V letech 1803-1805 bylo zde s poddanými uzavřeno více než 70 zákupních smluv v hodnotě přes 33.000 zl. Z tohoto obnosu získává vrchnost více než 9.000 zl. z titulu závdavku hned při uzavření smlouvy, čili přes 27 % z celkové zákupní jistiny. Ostatek se realizuje v průběhu dalších maximálně 10 let, neboť i roční splátky jsou nyní vysazeny přiměřeně vysoko.⁵²⁾

Konečně alespoň jeden doklad z východních Čech. Na statečku Vely na Pardubicku je purkrecht, prokazatelně zde existující v období 1573-1661,⁵³⁾ zaváděn znovu v poslední čtvrtině 18. století, a to v rámci jeho celkové obnovy na panství Choltice, k němuž byly Vely předtím připojeny.

Shromáždil jsem v této stati materiál z několika desítek poddaných nemovitostí, o nichž shodně platilo, že jednak byly drženy poddanými v pobělohorském období po kratší či delší dobu bez zápisů do pozemkových knih a současně kvalifikovány v průběhu 18. století jakožto nezakoupené, jednak že jsme měli pro ně k dispozici doklady o zákupním charakteru držby z doby před Bílou Horou, aneb alespoň z let po ní bezprostředně následujících. Doklady shledat nebylo lehkým úkolem. Kdo se vyzná v pramenné základně pro naši agrární historii, dobře ví, že z předbělohorského období jsou pozemkové knihy zachovány nejčastěji tam, kde byla delší majetnická kontinuita a zpravidla zkonsoolidovaná správa. Tak tomu bylo zejména u velkých šlechtických držav a na komorních, městských a duchovních majetcích. Tam se ovšem udržela většinou bez přerušení i instituce purkrechtu, který neopak zanikal většinou na drobných majetcích, jež přecházely namnoze z ruky do ruky. Přece však, podle mého soudu, je i tato pramenná základna dostatečná, abychom, z ní vycházejíce, mohli s konečnou platností rozsoudit někdejší rozpor mezi Pekařem a Kalouskem ve prospěch tohoto. Přes velmi podrobná šetření nebyl zjištěn ani nejmenší náznak nějaké kontinuity nezákupní držby, či dokonce její totožnosti s předhusitskými držiteli půdy podle tzv. "českého" či "slovanského" práva. Naopak, ve všech zde uváděných případech, bez výjimky došlo ke vzniku nezákupní formy v drž-

52) Tamtéž, okr. Počátky, č. 13 (Instrumentalbuch-Tomus I.)

53) Archív. Nár. muzea v Praze, sign. F 247.

bě poddanských nemovitostí až po třicetileté válce, ačkoliv šlo tu vesměs o objekty předtím prokazatelně zakoupené.

Proti případné námitce, že z předbělohorského období jsou naše doklady o purkrechtu natolik mezerovité, že nelze vyslovit v této věci definitivní soud, možno uvést, že na druhé straně jsou potud dostatečné, aby se v nich tak či onak musel projevit alespoň náznak nějakých starších vazeb. Pokud tomu tak není, nemůže být vyslovenému závěru argument ex silentio protiváhou.

4. SHRNUTÍ VÝSLEDKŮ DOSAVADNÍHO STUDIA

Závěr předbělohorské éry představuje pro vesnický purkrecht v českých zemích v mnohém ohledu vyvrcholení předchozího delšího vývoje. Jeho charakteristickým rysem je jednak princip prodeje, uplatňovaný i mezi nejbližšími příbuznými, jednak způsob úhrady kupní ceny usedlosti, která sestává ze závdavku, skládaného při uzavření smlouvy a jistého počtu ročních splátek, "vejruňků". Právní forum představují od druhé poloviny 16. století již takřka obecně pozemkové knihy, obdivuhodné zřízení, jež nemá v soudobé Evropě obdoby.⁵⁴⁾

Co bylo právě řečeno, platí v podstatě o celé epoše vesnického purkrechtu od závěru předbělohorského období až do likvidace poddanství, kdy jeho vývoj lze sledovat prakticky krok za krokem dochovanými prameny. Přece však při jen poněkud bedlivějším pohledu bylo možno zřetelně rozeznat v jejím průběhu tři navzájem se odlišující období, determinované měnícím se ekonomickým a politicko-sociálním postavením poddaných.

Prvá perioda, uzavřená vypuknutím třicetileté války, kdy je poddaný i v chudších končinách země schopen pravidelně odvádět vedle svých běžných úvazků vůči vrchnosti, církvi a státu, splátky na zákup a během svého života, nepřistoupily-li komplikace, zcela vyplatit podíly svých sourozenců, případně jiných dědiců, představuje nám v zorném úhlu purkrechtu poddanské rolnictvo jakožto vcelku hospodářsky prosperující stav. O jeho hospodářské iniciativě svědčí kromě jiného i např. všeobecně se projevující snaha o výkup odúmrtí aneb nepřetržitý, celozemsky prokázaný vzestup odhadních cen poddanských nemovitostí, intenzivně se projevující zejména v okolí větších měst a dosahující svých krajních forem v pražském příměstském pásu.⁵⁵⁾

⁵⁴⁾ V. P r o c h á z k a, Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století, Praha 1963, 5-7.

Příznačným rysem předbělohorského purkrechtu bylo posléze i to, že poskytoval pozemkovým vrchnostem v rámci platného feudálního řádu poměrně rozsáhlou právní platformu, aby se tyto mohly vkládat do zákupního procesu, ať již z titulu práva odúmrtí, či z titulu prohřešení poddaného proti ustanovením feudálního trestního práva, mezi něž se počítala např. vzpoura proti vrchnosti, neplnění feudálních závazků, zběhnutí z panství, vražda či nemravný život. Je známo, že těchto svých výsad vrchnosti v tomto období plně využívají a zabírají odúmrtí peníze, jakož i podíly provinilců, šmahem pro panský důchod.

Druhou periodu, zahrnující dlouhé období od třicetileté války až do přelomu 70. a 80. let 18. století, charakterizuje postupující úpadek poddanského hospodaření, spojený s výrazným poklesem rentability rol-níkovy práce a v oblasti sociálně politické znevolením poddanského stavu. Za nové situace poddaný jen s krajním vypětím nese vedle rostoucích robot a kontribucí, pro něho nyní krajně obtížné břímě splá-cení každoročních "vejruňků" na zakup. Jejich předtím plynulý odvod po-číná namnoze váznout, množí se termíny, kdy poddaný není schopen požá-dovaný zákupní peníz složit, či kdy v případě neúrod a jiných kalamit, béře zápisné purkrechtní držba zcela za své a poddaní drží nadále své hospodářství nezákupně bez pozemkových zápisů. Proti předchozí periodě je nyní při mnohde akutním nedostatku hospodářů vymáhána vrchnostmi odúmrtí méně nekompromisně.

Jestliže se poslednímu stadiu historického bádání u nás jeví být předbělohorská nezákupní držba jakousi víceméně provizorní kategorií bez podstatnějšího významu, pak od druhé poloviny 17. století se na-proti tomu stává držba nejen jednotlivých hospodářství, ale nyní již veškerých usedlostí na mnohých, hlavně drobnějších zemskodeskových ma-jetcích, běžným a trvalým zjevem.

V citovaných monografických statích jsem se pokusil objasnit, za jakých okolností došlo k rozrušení a posléze k likvidaci dědičné purk-rechtní držby na některých panstvích v rozličných částech země, a jak bylo po kratším či delším období, během něhož byly usedlosti drženy bez zápisů do pozemkových knih, postupováno při jejich obnově. Z pro-vedeného šetření vyšlo najevo, že ve všech těchto případech bez výjim-ky nahradila nezákupní držba předchozí držbu zákupní.

Jak jsme si mohli při studiu především pozemkových knih dostatečně ověřit, nebylo se zřetelem k jejich povinnostem a úvazkům vůči vrch-nosti a státu, vyplývajícím z poddanského charakteru obhospodařované

55) J. T l a p á k , Z historie některých pražských předměstí na levém břehu Vltavy v období předbělohorském, Pražský sborník historický 1966, 66-69.

půdy, v praxi žádného rozdílu mezi oběma skupinami. Z právního hlediska přináleželo ovšem z titulu zakupu hospodářům vůči těmto nemovitostem právo jejich zcizování prodejem, jakož i právo o nich pořízovat, kdežto s nezakoupenými hospodářstvími mohlo být v tomto směru nakládáno podle libovůle vrchností. V období trvající stagnace a úpadku poddanského hospodářství, kdy poddaný často obhajoval jen s krajním úsilím holou existenci, byl ovšem skutečný dopad obou těchto výsad velmi problematický. Při nedostatku obyvatelstva na venkově totiž hluboko poklesl zájem o koupi poddanských objektů a také dědické právo znamenalo za této situace samo o sobě jen velmi málo, neboť i když nikoliv de jure, tedy de facto byla vrchnostmi z nedostatku vhodných uchazečů připouštěna a tolerována dědická posloupnost i na hospodářstvích nezakoupených.

Za dané situace je ovšem nasnadě otázka, zda se v průběhu sledovaného období rozdíl mezi oběma skupinami v právním ohledu vůbec nějak v praxi projevil a prosadil. Jak ze studovaných materiálů vyplynulo, bylo možno jistý rozdíl přece jen zaregistrovat. Pokud jsme se při studiu pramenů setkali s doklady o odsazení z gruntu, ať již šlo o poddané z Pakoměřic, Konopiště, Mladé Vožice, Enisových Lažan (v obou posledně uvedených případech se stal nákup popudem k odsazení), šlo vesměs o hospodáře nezakoupené. Taktéž edice akt finanční prokuratury zachycuje řadu případů stížností nezakoupených hospodářů proti odsazení z gruntu. Nákup usedlosti skýtal tudíž, tak se alespoň domnívám, byť chatrnou a problematickou, přece jen jistou právní garanci proti zcela svévolnému postupu vrchností.

Ovšem také samotné vrchnosti namnoze pociťovaly škodlivé důsledky vyplývající z rozkladu purkrechtu, který pro předbělohorskou vesnici byl představitelem právní a majetkové jistoty. Proto nemalá část z nich poměrně velmi záhy, rozhodně dlouho předtím, nežli došlo k oficiální podpoře akce z nejvyšších míst, si byla vědoma právní labilitu a celkové bezvýchodnosti, plynoucí z nezápisné a nezákupní držby poddanských hospodářství. Především z ohledu na rentabilitu svých statků nedílně spjatou s jejich konsolidací v právním i správním ohledu, se proto ve vlastním zájmu snažily o obnovu zápisné dědičné držby.

Rozhodnutí vrchností o znovuzavedení purkrechtní držby bylo v nejednom případě v záhlaví pozemkových knih zdůvodňováno. Nejčastějším argumentem byla potřeba podnícení zájmu poddaných o hospodaření, o udržování obydlí a hospodářských budov propůjčením dědického práva. V obnově nákupní držby spatřují vrchnosti rovněž účinný faktor stabilizace kádru osedlých.

Základním předpokladem zřadu záměru bylo, zda vrchností dokáží plně respektovat novou situaci, která se mezitím na české vesnici vytvořila

a správně odhadnout materiální možnosti poddaných. Přesněji řečeno se jednalo o to, aby v ceně poddanské nemovitosti byly správně postiženy a přehodnoceny nové proporce jednotlivých momentů ekonomické složky feudální renty (hlavně roboty), jakož i nové aspekty právní složky osobní podřízenosti poddaných. Jinými slovy, aby byly odhadní ceny usedlostí s ohledem na tyto nové skutečnosti přiměřeně sníženy.

Za situace, kdy se zatížení poddanského hospodářství pohybovalo trvale na hranice únosnosti a někdy šlo i za tuto mez, bylo třeba jít v úlevách nezřídka ještě dále. Proto se v pramenech častěji setkáváme u velkostatků s případy, kdy vrchnost slevuje poddaným část zákupní ceny za zlepšení hospodářství, konkrétně třeba za vynaložené stavební náklady, kdy se vzdává starých pohledávek z dlužné kontribuce, či za zapůjčené obilí, jež se mohla u příležitosti zavedení purkrechtu na usedlosti zaknihovat.

Ovšem i tehdy, když se vrchnosti, případně hospodářskému úřadu podařilo poddané přimět k tomu, aby se podvolili zákupnímu aktu, nebyly většinou ani zdaleka překonány všechny potíže. Protože ochuzení poddaní nebyli obvykle ani při nejlepší vůli schopni uhradit odhadní cenu zakupované nemovitosti v průběhu 20-30 let, jak tomu bylo běžně v předbělohorském období, řešily vrchnosti věc po svém tak, že rozvrhovaly splátky na 40-50, i více let. Závdavky v těchto létech často zcela odpaďají. Takováto praxe měla ovšem svou stinnou stránku v tom, že hospodář nestačil za svého života statek očistit od splátek, takže nevybyté podíly přecházely jako pohledávky strýců, případně i prastrýců, tzv. "první", či "druhé závazky" na jeho nástupce a vrátily se na usedlosti. Někdy pak nezbyvalo, měl-li být hospodář udržen při silách, krátit či odepisovat podíly dědiců, případně pohledávky vrchnosti.

Častěji se však nedospělo ani tak daleko. Setkali jsme se s celou škálou případů, kdy po jedné či několika splátkách zákup stagnuje a musí být po kratší či delší době obnovován. Po tom všem, co bylo právě řečeno, snáze nyní pochopíme i postoj těch poddaných, kteří se za jistých okolností spokojovali s držbou nezakupní či ji dokonce dávali přednost a zákup se bránili, zvláště uvědomíme-li si, že jim byly vrchnosti povinny přispívat bezplatně materiálem na udržování stavení.

Z četných dokladů jsme se mohli poučit o tom, jak spolu s utištěním poddaných a s úpadkem jejich hospodářství v pobělohorském období se ocitá v krizi i instituce českého vesnického purkrechtu. Méně odolnými v zatěžkávací zkoušce krušných let se ukázaly být spíše drobnější feudální statky, měnicí často své pány, nežli větší domény, setrvávající v majetku jedné rodiny či jednoho rodu, případně téže korporace a disponující vyspělým správním aparátem.

Souběžně se stále ještě porůznu pokračujícím rozpadem dědičné zá-
kupní držby jsme mohli v našich pramenech poměrně velmi záhy, již od
přelomu 17. a 18. století, zaregistrovat rovněž opačný úkaz. Totiž
prvé úspěšné i neúspěšné pokusy jednotlivých vrchností o její opětovné
zavedení tam, kde vzala předtím za své. Do závěru tereziánské éry vý-
voj v tomto směru prokazatelně značně pokročil, takže začátek 70. let
18. století, z něhož jsem při svém studiu vyšel, zdaleka nezachycuje
mezí stav rozšíření nezakoupených, ale již dosti pokročilou fází pro-
cesu, vedoucího k postupné likvidaci této sociální kategorie.

V práci, která měla za úkol sledovat vývoj purkrechtu na poměrně
rozsáhlém území, nebylo možno věnovat patřičnou pozornost jednotlivým
případům, jakkoli by si jí často zasloužily, nýbrž se bylo třeba spo-
kojit se zachycením povšechného vývojového trendu. Rozhodně byla, tím-
to konstatováním nikterak nepochybíme, existence zákupní i nezákupní
držby poddanské půdy v každém jednotlivém případě v úzké příčinné sou-
vislosti s celou řadou momentů. Jistě závažnou roli sehrály při vzniku
instituce nezakoupených zkázy způsobené třicetiletou válkou, jež vy-
lidnila mnohá panství a hospodářsky je ochromila.⁵⁶⁾ Tyto dosáhly vel-
kých rozměrů především v čáslavském a tábořském kraji, kde na mnohých
feudálních državách ještě berní rula z r. 1654 registruje více než po-
lovinu pustých usedlostí, nepočítaje ještě mnohé další rolníky "na
živnosti zkažené".⁵⁷⁾ Do jaké míry se tento fakt odrazil ve velkém
rozšíření nezákupní držby v obou těchto krajích, případně pokud se zde
spolu podílely též další faktory, jako úrodnost krajiny, celková hust-
ota osídlení a sítě tržních středisek, jež měly jistě rovněž bezpro-
středně vliv na konkrétní hmotnou situaci poddaných, přísluší vážit
však již detailnímu monografickému studiu. Rozhodně ale nelze zcela
pouštět se zřetele též aspekty správního a hospodářského režimu pan-
ství, jeho postoj k poddaným, neboť jen tak lze mnohdy pochopit zcela
rozdílný přístup k zá kupu u poddaných na sousedních majetcích s totož-
nými ekonomickými podmínkami, jejich porozumění pro chystané opatření,
projevenou dobrou vůli, kdy realizací zá kupního aktu byla na překážku
chudoba a jejich hospodářská slabost, či naopak nezájem, zdráhání
a odpor.

56) Fakt existence nové poddanské sociální kategorie nezakoupených se v povědomí
společnosti počíná, jak se zdá, formovat někdy na přelomu 17. a 18. století. Spor mezi
vrchností a poddanými na panství Habry na Čáslavsku o to, zda jejich usedlosti jsou
zakoupené či nezakoupené, dává podnět vládním místům v r. 1716 k vydání reskriptu, jímž
se poprvé, pokud víme, přikazuje zakupování poddanských hospodářství.

57) V čáslavském kraji jsou to např. panství Čechtice, Malešov, Nové Dvory, Ronov n.
D., Červené Fečky, Střítež, Větrný Jeníkov, Červené Janovice, Habry, Vrbice; v tábořském
kraji Bernartice, Bechyně, Cerekvice, Černovice, Chotoviny, Nemyšl, Pačov, Neústupov,
Tučapy, jakož i vsi pod vrchnostenskou správou města Tábor. A na dalších feudálních
majetcích je situace jen o něco lepší.

Co bylo právě řečeno, platí nejen o tomto, ale také o následujícím období potereziánských zákupů, ačkoliv se jinak od sebe v mnohém odlišují. Charakteristickým rysem tohoto je opětovné upevnění předtím otřesené instituce purkrechtu. Dochází k němu postupně od přelomu 70. a 80. let 18. století v souladu s uvolňováním předchozí tuhé poddanské vázanosti a s oživením na hospodářském poli, projevujícím se v agrární oblasti především vzestupem cen zemědělských produktů. Období hospodářské konjunktury za napoleonských válek, neobyčejně příznivé pro zemědělské výrobce, proces konsolidace purkrechtu dále zrychluje. Poddaní až ku podivu pohotově využívají výhodné situace, plynoucí pro ně z rostoucích cen zemědělských výrobků a obracejí své finanční zisky kromě jiného na likvidaci starých purkrechtních nedoplatků. Proces konsolidace purkrechtu se nezastavuje však ani v desetiletích po napoleonských válkách, kdy jsou nejen zakupovány zbývající nezakoupené nemovitosti, ale uhrazena i většina zbývajících pohledávek vrchností u poddaných z titulu zá kupu.

Mezi zá kupy před a potereziánského období třeba však rozlišovat ještě z dalších důvodů. Kdežto předtím závisela iniciativa v této věci zcela na vrchnostech, vyciňujeme ze změněné atmosféry od konce 70. let již i zájem poddaných, jejichž sebevědomí se zvedá a dostává se do rozporu s právní inferioritou jejich usedlostí. Při všeobecném, často pronikavém vzestupu cen poddanských nemovitostí, se stává nyní pro vrchnosti přepouštění půdy do zá kupu v jistém ohledu výhodnou finanční transakcí a zřejmě též jedním z vítaných zdrojů peněžních prostředků pro novou orientaci režijního hospodářství. Charakteristickým znakem zá kupů z těchto let jsou vysoké závdavky (nechybí ani případy složení zá kupní ceny v hotovosti) i splátky a jejich plynulý odvod.

Výsledek podstoupeného studia se ukázal i pro mně jako překvapující. Změnil nejen mou dosavadní, ale paušální představu celých předchozích generací o funkci a historické roli pobělohorského purkrechtu u nás. Jestliže se až dosud běžně předpokládalo, že zá kupní držba byla v českých zemích všeobecně rozšířena a že v podstatě se všechny rustikální usedlosti spravovaly purkrechtem, pak to platí doslova pouze o posledních desetiletích patrimoniální éry, kdy byl purkrecht již prakticky všude restituován.

V průběhu pobělohorského období však bylo dosti takových, především drobnějších statků, kdy purkrecht v průběhu 17. století zcela zanikl a nebyl obnoven až do závěru 18., či počátku 19. století. Tedy hospodařili poddaní v celém tomto období na svých usedlostech bez pozemkových zápisů, nezákupně. Jestliže tedy nám pozemkové knihy z těchto míst chyběly, tedy nikoli proto, že, jak se mlčky dosud předpokládalo, se v archivech nedochovaly, ale proto, že vůbec neexistovaly. Toto

zjištění je, myslím, po ověření pozdního vzniku nezákupní držby dalším nesporným badatelským přínosem.

V předchozím výkladu jsme měli možnost se seznámit dopodrobna jak s rozložením, tak také s rozsahem zákupní a nezákupní držby poddanské půdy v Čechách, což bylo rovněž jedním z předsevzatých cílů studia. Šetření prokázalo, že počet nezakoupených dosahoval celozemsky ještě počátkem 70. let 18. století, kdy tato sociální kategorie byla již jasně na ústupu, neméně než 10-15 % všech usedlých a byl tudíž do té míry závažným sociálně hospodářským elementem, že právem stojí v popředí zájmu tereziánských a josefínských úředních míst. Vyšlo rovněž bezpečně najevo, že ani v dobách, kdy instituce purkrechtu byla na české vesnici nejvíce rozrušena, to jest na přelomu 17. a 18. století, nestal se tento způsob držby, jak se domníval ještě v závěru 19. století K. Grünberg (Bauernbefreiung) u nás převažujícím, byť v některých končinách země dosáhl pozoruhodných rozměrů.

Posléze bylo možno dospět k hypotetickému závěru i v otázce původu a vzniku nezákupní držby. Tato patrně není, jak se domníval ještě Josef Pekař, starobylým známkem držby podle tzv. "českého práva", jež se středověku se udrželo až do nové doby, ale celkem recentní kategorií, vzniklou až v důsledku neutěšených hospodářských a sociálních poměrů na české vesnici po třicetileté válce.

V této závěrečné úvaze chtěl bych se dotknout ještě dvou bodů. Jednak otázky nezákupní držby jako zvláštní samostatné právní kategorie, jednak otázky závislosti právního charakteru držby poddanské půdy na etnické příslušnosti obyvatelstva.

Je jistě zajímavé, že Kroftovo konstatování, vyslovené v "Dějínách selského stavu", že totiž předbělohorské prameny "mluví o jednotné třídě poddaných, kteří jsou dědičnými nájemci statků na způsob německého práva", jež víceméně převzala též mladší historická tvorba, je běžně sdílen a tlumočen, jak se nově prokázalo, některými správními úředníky ještě v době trvání feudalismu. Podle roudnického justiciáře Františka Karla Pelcla⁵⁸⁾ získali čeští poddaní vlastnictví svých statků již před staletími. Pouze tam, kde byly po třicetileté válce vypálené a po dlouhá léta pustě ležící osady a statky nově osídleny a půda nově vysazena pod úrok, kde samy vrchnosti v zájmu toho, aby usedlosti byly co nejrychleji opatřeny hospodáři, dodali pro ně prozatímně fundus instructus a nově příchozím je přenechali k "prekární" držbě, mohlo dojít též v nové době k zákupu.⁵⁹⁾ Stejně soudí i autor

⁵⁸⁾ Frant. Karel P e l c l , "Über die Leibeigenschaft und Unterthänigkeit in Böhmen (rukopisné pojednání z r. 1820 je uloženo ve StA Litoměřice-pob. Žitenice).

⁵⁹⁾ Tamtéž: "...die Unterthanen in Böhmen das Eigenthum ihrer Gründe schon vor Jahrhunderten erworben haben. Nur dort, wo nach dem dreisigjährigen Kriege die niedergebrenten, ihrer Bewohner gänzlich beraubten, durch lange Jahre wüstgelegene Ort-

strakonického cabrea z r. 1802, jenž z prvotního aktu propůjčení půdy do zákupní dědičné držby, k němuž došlo údajně na bezmála všech panství Čech, vyvozuje i původ a náležitost všech poddanských pozemkových úroků a robot.⁶⁰⁾

Fakta prvotního zákupe veškeré poddanské půdy a její dědičné držby poddanými byly si zřejmě vědomy i správní orgány, jimž bylo svěřeno v závěru 18. století ve smyslu panovnických intencí napomáhat obnově purkrechtní držby všude tam, kde předtím zanikla. Argumentuje s tím, jak nově ukázal J. Kočí, také referent moravského gubernia sv. p. Tauber v kritickém posudku stavovského memoranda o oprávněnosti nových zákupů a v návrhu na okamžité zrušení nevolnictví, jakož i přenechání poddanských gruntů do emfyteutického vlastnictví bez předběžného skládání zákupních peněz.⁶¹⁾

Rovněž v Čechách ovlivňovalo zřejmě toto povědomí rozhodování úředních míst alespoň v těch sporných případech, kde se poddaným podařilo prokázat původní zákupní charakter usedlosti. Tak se stalo třeba na statku Libkova Voda na Pelhřimovsku, kde se poddaní v r. 1803 opřeli naléhání vrchnosti, aby si zakoupili svá hospodářství a obrátili se na gubernium s prosbou o zastání. Dokládali, že podle zápisů pobělohorských gruntovnic mají svá hospodářství již dědičně zakoupena. Gubernium dalo po vyšetření záležitosti poddaným za pravdu a dekretem ze 4. května 1812 rozhodlo, že usedlosti jsou již "od vrchnosti dokonale zakoupeny".⁶²⁾ Většinou ale doklady nebyly po ruce a k novým zákupům těch usedlostí, jež byly vrchnostmi uváděny jako nezakoupené,⁶³⁾ docházelo. Zůstává pak neoddiskutovatelným faktem, že v posledních několika desetiletích feudální éry odvedli v Čechách poddaní na konto zákupů usedlostí do panských důchodů částky jdoucí do statisíců zlatých.

schaften und Güter mit neuen Ansiedlern besetzt, und die Gründe gewissermassen von neuen urbar gemacht wurden, und wo in einzelnen Fällen die Obrigkeiten den Fundus instructus einweilen selbst hergaben, und die wieder hergestellte Güter, um solche so schleunig als möglich mit Wirten zu besetzen, den neuen Ankömmligen nur zur precären Innehabung überliessen, konnte noch in den neuesten Zeiten ein Einkauf des Grundeigenthums stattfinden".

60) StA Třeboň-fond: Va Strakonice-knihy č. 201, pag. 169: "Aus diesem, den Unterthanen überlassenen Eigenthumsrechte sind auch, wie der Fall fast bei allen Herrschaften Böhmens ist, die herrschaftlichen Grundzinse und Robothen entstanden...".

61) J. K o č í, Patent o zrušení nevolnictví v českých zemích, ČCH XVII/1969, 81-83.

62) StA Třeboň-fond: Poz. knihy, okr. Počátky č. 12 (Instrumenten-Buch z r. 1803, fol. 95-108).

63) Použil jsem tohoto obratu z cit. článku Josefa Kočího (str. 81) záměrně, neboť dobře vystihuje danou skutečnost. V řadě případů, kdy poddaní dlužili vrchnostem značné částky na gruntovních penězích, případně se s jejich odvodem na delší čas vůbec přestalo, záleželo na feudálním pánu, případně jeho úřednictvu, zda se i za takovéto situace považovala hospodářství za zakoupená, aneb se pro nedodržení smluvních podmínek vyžadoval nový zákup.

Jestliže podniknuté studium uvedlo v pochybnost hypotézu J. Pekaře o návaznosti někdejšího "slovanského práva" na pobělohorskou nezákupní držbu, právě tak jako Grünbergův soud o převážně nezákupním charakteru držby poddanské půdy v českých zemích prozatím alespoň pro oblast Čech, potvrdilo na druhé straně a ověřilo platnost jeho výroku o převaze emfyteutické držby půdy pro území německého etnika. Zevrubný průzkum pramenů neprokázal pro Čechy ani jediný evidentní případ nezákupní držby na německém jazykovém území,⁶⁴⁾ v některých českých krajích (Klatovsko, Čáslavsko, Tábořsko) se dokonce jazyková hranice zřetelně kryje s ohraničením emfyteutické a nezákupní, lasitské, pozemkové držby.

Vyvstává naléhavě otázka, co bylo příčinou této odlišnosti. I když naše dosavadní znalost hospodářské situace na českém venkově v období po třicetileté válce má dosud značné mezery, přece jen bezpečně víme, že tak nemohlo být z rozdílnosti ekonomického postavení, neboť je spolehlivě prokázáno, že mezi oběma etnickými skupinami nebylo v tomto ohledu nijakého rozdílu ani před Bílou Horou, ani po třicetileté válce, neboť postup znevlnění se nezastavil ani před jednou z obou národností. A jak víme, z německého prostředí severních Čech dokonce vyšlehlý první jiskry povstání v r. 1680 a odehrála se zde valná část střetnutí mezi vzbouřenými sedláky a vojskem.

Při bližší práci s prameny však bylo možno zaznamenat přece jen jistý rozdíl mezi oběma jazykovými oblastmi, a to ve sféře vesnické samosprávy. Celkový rozsah a váhu pravomocí samosprávných orgánů (rychtáře a konšelů) dokumentují jednak tzv. výrobky či nálezy samosprávných vesnických soudů, jednak vesnické řády, zřízení a artykule. Je jistě příznačné, že první ze zmíněných dokumentů německy označované jako Weisstümer, Ruge, Taidinge, Banntaidinge, jsou dochovány převážně ze tří krajů Čech a Moravy, osídlených Němci, totiž z Děčínska, Chomutovska a Znojemska.⁶⁵⁾ Obdobně je tomu i s poddanskými řády. Zatímco na německém území vznikají tyto ještě v 16. století alespoň z části autonomně přímo z poddanských řad,⁶⁶⁾ neopek dochované poddanské řády z českého jazykového prostředí, byť se někdy od německých zřízení obsahově příliš neliší, tento znak (že totiž pocházejí od samotných poddaných) vesměs postrádají a jsou prezentovány obvykle jako součásti panských instrukcí.

64) Výjimka z tohoto pravidla, že se totiž s nezákupní držbou setkáváme též na statku Úlice-Pňovany na Plzeňsku, osídleném v závěru 18. století německým obyvatelstvem, je patrně jen zdánlivá, neboť v čase, kdy zde dochází k zániku zákupu, byli zdejší usedlíci, jak lze soudit z příjmeních a z toho, co známe o postupu germanizace těchto končin, patrně ještě neponěmčeni. Srv. J. T l a p á k , Západní Čechy 215.

65) J. H a n z a l , Vesnická obec a samospráva v 16. a na počátku 17. století, Právní historické studie 10/1964, 135-147.

66) W. W e i z s a c k e r , Weistümer aus Böhmen und Mähren, Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie 9/1961, Stuttgart.

A podobná situace, což nás bude v naší souvislosti nejvíce zajímat, je též ve sféře majetko právní, na niž se rovněž vztahovala působnost vesnické samosprávy. Výsledky badatelské práce našich archivářů z posledních let ukázaly, že také tady se rýsuje zřetelný rozdíl mezi oběma jazykovými oblastmi. Zatímco na českém etnickém území bylo vedení pozemkových knih již od 16. věku zcela pod kontrolou vrchnostenských úřadů, s čímž není v rozporu fakt, že ve starším období v některých pozemkových knihách, jež vznikly v prvních desetiletích 16. století, je ještě patrný vliv vesnické samosprávy (účast rychtářů a konšelů při jejich zakládání a při provádění zápisu), na německém jazykovém území si alespoň v některých oblastech podle výsledků posledního bádání liberecké archivářky Libuše Horákové⁶⁷⁾ a brněnských archivářů Štarky⁶⁸⁾ a M. Trantírka⁶⁹⁾ udržely poddanské samosprávné orgány vliv na vedení pozemkových knih prakticky až do zániku feudalismu. Jmenovaní pracovníci se totiž setkali se shodným úkazem, že pozemkové knihy se vedly v řadě míst duplicitně jak vrchnostmi, tak také poddanými.

A obdobná situace byla, jak jsem se mohl přesvědčit z vlastního studia, též v Čechách na Českolipsku. Rovněž v této končině Čech se zřejmě, jak vysvítá z existence početného souboru pozemkových knih⁷⁰⁾ chovaných a vedených obcemi nezávisle na vrchnostenské kanceláři a jdoucích svými zápisů nazpět neznídale až do poloviny 16. století, udržela vesnická samospráva na tomto úseku nesporného soudnictví, bez přerušení v průběhu celého pobělohorského období.

Zda tu jde o pozůstatek rozdílnosti, ukazující velmi daleko nazpět do minulosti, kdy emfyteutické zřízení se svým hlavním znakem, peněžní rentou na místě starých naturálních dávek, se u nás všeobecně rozšířilo, může ověřit jen další, myslím, dosti pracné studium. Toto by snad mohlo přispět k ověření předpokladu, jež se z některých těchto nových faktů nabízí, že se snad emfyteuse neadaptovala v českém jazykovém prostředí beze zbytku se všemi svými atributy včetně rozsáhlé obecní samosprávy a vlivu na evidenci odvodu gruntovních peněz (později na vedení pozemkových knih), možná proto, že se mezi slovanským obyvatelstvem prosazoval emfyteutický řád poněkud později, kdy již situace pro jeho totální recepci byla méně příhodná. Za daného stavu

67) Libuše H o r á k o v á , Vesnické končelské knihy libereckého a frýdlantského panství, Arch. čas. 19-1969, 210-220.

68) I. Š t a r k a , K soupisu pozemkových knih v Jihomoravském kraji, Arch. čas. 17/1967, 200-205.

69) Jak mne informoval Dr. Trantírek, setkal se i on při pořádání pozemkových knih s končelskými knihami v oblasti Jeseník.

70) Tyto knihy, pro něž se užívá střídavě názvů pozemkové knihy, tržní nebo tržové knihy, případně končelské knihy nebo soudní knihy, jsou dnes uloženy v Okresním archívu v České Lípě.

bádání nemohou být ovšem vyslovené náměty ničím více než pracovní hypotézou, již bude třeba dále prověřovat, přičemž badatelské rezervy spatřuji především ve studiu vývoje vesnické samosprávy v pobělohorském období, jež by pomohlo mnohé objasnit. Nicméně již nyní možno mít, tuším, zato, že prokázaný vliv na vedení pozemkových knih byl jedním z faktorů větší odolnosti purkrechtního zřízení v těžkých dobách po třicetileté válce a tam, kde se udržel, přispěl k udržení a zachování této právní instituce.

Literatura

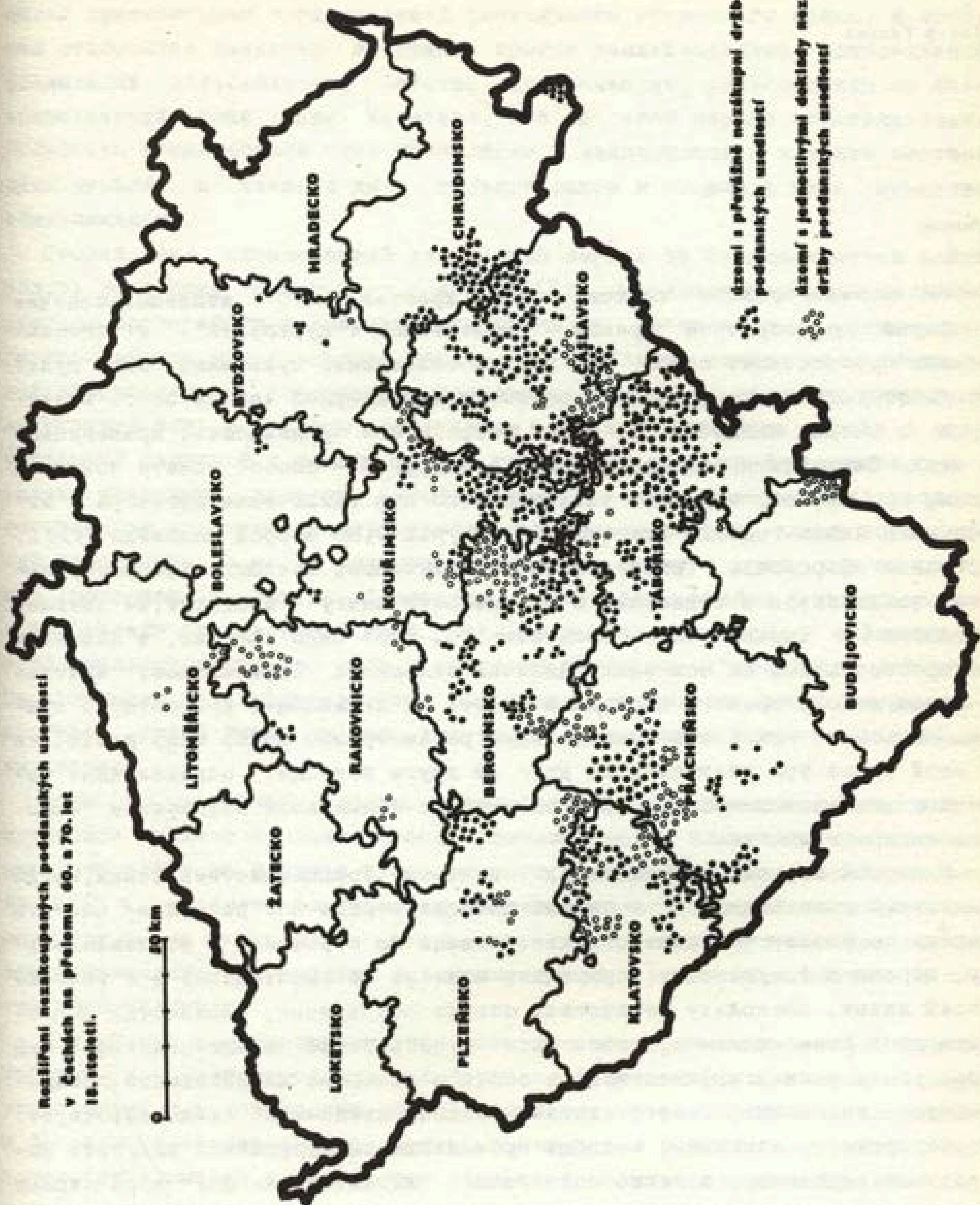
- K. G r ü n b e r g , Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Böhmen, Mähren und Schlesien, I., II. Teil, Leipzig 1893-1894.
- J. H a n z a l , Vývoj a význam poddanské odúmrti v předbělohorských Čechách. Sb. arch. prací 10/1960, 146-180.
- J. K o č í , Patent o zrušení nevolnictví v českých zemích. Čsl. čas. hist. XVII/1969, 69-108.
- K. K r o f t a , Dějiny selského stavu. Praha 1949.
- F. M a c h á č e k , Vrchnosti a poddaní. Čas. spol. přátel starožitností 61/1953, 178-185.
- J. N o v o t n ý , Poddanská půda na Moravě v 16. a 17. století. Sb. arch. prací 9/1959, 162-237.
- P. P. Wesentliche Erklärungen über den Unterschied zwischen eingekauften oder uneingekauften Bauerngründen in Böhmen, Prag-Wien 1802.
- J. P e k a ř , K českým dějinám agrárním ve středověku. ČČH 7/1901, 362-363.
- T ý ž , Kniha o Kostí, díl I., II., Praha 1942.
- J. P e t r á ň , Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války, Praha 1964.
- J. P r o c h á z k a , Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století, Praha 1963.
- M. Š m e r d a , Postavení poddaných ve střední Evropě v období pozdního feudalismu se zřetelem k jejich právním vztahům k půdě, zvláště ve Slezsku. Slov. hist. studie 4/1961, 263-322.
- J. T l a p á k , K otázce rozšíření nezakoupených poddanských usedlostí ve východních Čechách v druhé polovině 18. století. Věd. práce čsl. zemědělského muzea 8/1968, 213-232.
- T ý ž , K otázce rozšíření nezakoupených hospodářství v západních Čechách v druhé polovině 18. století. Minulostí Západočeského kraje 7/1970, 174-220.

T ý ž , Vývoj poddanského purkrechtu v pobělohorském období na úze-
mí někdejšího Kouřimského a Berounského kraje se zvláštním zřetelem
k otázce vzniku a rozšíření nezákupní držby. Věd. práce čsl. zemědě-
lského muzea 11/1971, 107-182.

T ý ž , K otázce vzniku a rozšíření nezakoupených poddanských hospo-
dářství v někdejším Prácheňském kraji. Věd. práce Zemědělského muzea
12/1972, 85-122.

Realizace nezakoupených poddanských usedlostí
v Čechách na přelomu 60. a 70. let
18. století.

0 20 km

••••• území s převládající nezakoupení dráhou
poddanských usedlostí

○○○○○ území s jednotlivými doklady nezakoupení
dráhy poddanských usedlostí

К НЕКОТОРЫМ ВОПРОСАМ КРЕСТЬЯНСКОГО „НЕЗАКУПЛЕННОГО“ ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЯ В ЧЕХИИ В XVI—XVIII ВВ.

Йосеф Глапак

Резюме

Конец добелогорского периода для крестьянского землепользования в форме долгосрочной аренды — эфитевсиса ("пуркрехта") в чешских землях представляет собой во многих отношениях кульминационный пункт предшествующего исторического развития. Характерной чертой этого института в Чехии является с одной стороны его продажность, применяемая и между ближайшими родственниками, а с другой — способ уплаты покупной цены, а именно задатка, уплачиваемого при заключении договора и известного числа годовых платежей ("вейруньк"). Во второй половине XVI в. правовое оформление (можно сказать, получившее всеобщее распространение) заключается в занесении в поземельную книгу — институт, не имеющий аналогии в Европе того времени. То, что было сказано, в основном распространяется на всю эпоху наличия сельского эфитевсиса, начиная с конца добелогорского периода и вплоть до ликвидации крепостного права. И все же при более внимательном рассмотрении можно ясно различить в этой эпохе три отличающихся друг от друга периода, определяемых изменяющимся экономическим и политическо-социальным положением зависимого крестьянства.

В первый период, завершающийся началом Тридцатилетней войны, когда зависимый крестьянин и в бедных районах страны мог регулярно вносить наряду со своими текущими обязательствами по отношению к землевладельцу, церкви и государству, очередные платежи по эфитевсису и в течение своей жизни, поскольку не настали особые осложнения, полностью выплатить доли сонаследников, зависимое крестьянство представляется нам (под углом зрения эфитевсиса) в общем в качестве хозяйственно процветающего сословия. О его хозяйственной инициативе свидетельствует, кроме прочего, всеобщее проявляющееся стремление выкупать выморочное имущество, а также постоянный, характерный для всей страны рост цен несвободных недвижимостей, интенсивно проявляющийся, особенно в окрестностях крупных городов и достигающий своих высших границ в пражской пригородной зоне.

Характерной чертой добелогорского эфитевсиса был и тот факт, что

он давал сравнительно широкую правовую платформу для нарушения прав арендаторов, установленных договором об эфитевсисе, по мотивам нарушения крестьянином постановлений феодального уголовного права, к которым относились, например, восстание против землевладельца, невыполнение феодальных обязательств, бегство из сеньории, убийство или же безнравственный образ жизни. Известно, что в этот период землевладельцы полностью использовали свои привилегии и захватывали в порядке мертвой руки деньги, а также и доли провинившихся и включали их в имущество землевладения.

Второй этап, охватывающий длительный период от Тридцатилетней войны вплоть до рубежа 70-х и 80-х годов XVIII в., характеризуется постепенным упадком препостного хозяйства, связанным со значительным уменьшением рентабельности крестьянского труда, а в области социально-политической — закрепощением зависимого сословия. В новых условиях зависимый крестьянин лишь с крайним напряжением сил мог выполнять наряду с возрастающей барщиной и контрибуциями теперь для него крайне тяжелое бремя уплаты ежегодных взносов ("вейруньк") по эфитевсису. Регулярное их поступление начинает давать перебои, умножаются случаи, когда несвободный крестьянин не может внести необходимую сумму в срок, или же когда при неурожае и других бедствиях эфитевсис вообще прекращается и крестьянин впредь ведет свое хозяйство без занесения эфитевсиса в повемельные книги, то есть в качестве прекария ("nezákurní držby"). По сравнению с предшествующим периодом теперь при часто остром недостатке людей помещики не так строго домогаются выдачи выморочного имущества.

Если в последней стадии исторических исследований добелогорское прекарное землепользование рассматривалось более или менее как временная категория, не имеющая существенного значения, то со второй половины XVII в., наоборот, владение не только отдельными хозяйствами, но теперь уже всеми наделами во многих, главным образом, некрупных феодальных землевладениях, занесенных в земские доски, становится обычным и постоянным явлением.

С вредными последствиями, вытекающими из разложения эфитевсиса, который для добелогорской деревни давал юридическую и имущественную уверенность в устойчивости, последствиями, которые прекрасно сознавали и феодальные землевладельцы, в первую очередь с точки зрения рентабельности своих имений, неразрывно связанной с консолидацией в правовом и административном отношениях, и потому старались в собственном интересе при помощи различных средств восстановить зарегистрированную долгосрочную аренду, эфитевсис.

Основным условием успеха этих намерений являлся факт, удастся ли землевладельцам полностью учесть новое положение, создавшееся между

тем в деревне и правильно угадать материальные возможности крепостных. Говоря точнее, речь шла о том, чтобы в цене зависимого землепользования были правильно учтены и переоценены новые соотношения отдельных элементов экономического компонента феодальной ренты (главным образом, барщины), а также новые аспекты правового компонента — личной зависимости крестьян. Иными словами, для того, чтобы оценка надела с учетом этих новых обстоятельств была соответственно снижена.

В обстановке, когда обременение несвободных хозяйств все время находилось на границе его сил, а иногда и превышало эту границу, надо было в отношении предоставления льгот идти еще дальше. Поэтому в источниках мы чаще встречаемся в крупных землевладениях со случаями, когда помещик делает скидку с цены эфитевсиса за улучшение хозяйства, например, конкретно за нерасходованный строительный материал, когда он отказывается от старых требований по задолженной контрибуции или за предоставления зерна, задолженности, которая должна была бы в случае установления эфитевсиса занесена в поземельные книги.

То, что было сказано выше, распространяется не только на названный, но также и на следующий период терезианских эфитевсисов, хотя в остальном они во многом отличаются. Характерной чертой этого периода является постепенное укрепление в прошлом распатанного института эфитевсиса ("пуркрехт"). Процесс этот идет постепенно, начиная с рубежа 70-х и 80-х годов XVIII в., параллельно со смягчением предшествующего сурового крепостного режима и с оживлением в экономической сфере, проявляющемся в сельском хозяйстве в первую очередь в росте цен сельскохозяйственных продуктов. Период экономической конъюнктуры во время наполеоновских войн, чрезвычайно благоприятный для сельского хозяйства, еще ускоряет процесс консолидации эфитевсиса. Крестьяне с поразительной оперативностью используют выгоды положения, вытекающие для них из растущих цен сельскохозяйственных продуктов и свои финансовые доходы обращают, кроме прочего, на ликвидацию старой задолженности по эфитевсису. Процесс консолидации эфитевсиса не приостанавливается и в десятилетия после наполеоновских войн, когда эфитевсис устанавливается не только на оставшихся в прекарном владении хозяйствах, но погашаются и задолженные требования помещиков по эфитевсису.

Эфитевсис до и после терезианского периода следует различать и по другим основаниям. Если раньше инициатива здесь исходила исключительно от землевладельца, то в изменившейся атмосфере конца 70-х годов здесь чувствуется и заинтересованность крестьян, у которых растет самоуверенность, самоуверенность, которая вступает в противоречие с юридической подчиненностью их хозяйств. При общем, часто значительном росте цен зависимых недвижимостей для помещика становится передача земли в наследственную долгосрочную аренду — эфитевсис — в известном отноше-

нии выгодной финансовой сделкой, а также одним из желательных источников получения денежных средств для новой ориентации барского хозяйства.

Результат произведенных обследований и для меня оказался неожиданным. Он не только изменил мое прежнее, общее с предшествующими поколениями представление о функции и исторической роли у нас побелогорского эмфитевсиса. Если до сих пор обычно предполагалось, что крестьянское землепользование на основе эмфитевсиса было в чешских землях вообще распространено и что в основном все сельские недвижимости находились в вечной наследственной аренде, то это относится только к последним десятилетиям патромониальной эпохи, когда эмфитевсис был всюду восстановлен.

В предшествующем изложении мы имели возможность познакомиться подробно как с размещением, так и с объемом эмфитевсиса и прекарного владения крестьянской землей в Чехии, что было также одной из поставленных целей изучения. Исследование показало, что число крестьянских землевладений на основе эмфитевсиса еще в начале 70-х годов ХУШ в., когда эта социальная категория явно была уже в упадке, в общем достигало не менее 10-15% всех хозяйств и, следовательно, было до такой степени важным социально-хозяйственным элементом, что с полным основанием стоит в первом ряду интересов терезианских и косифовских официальных мест. С несомненностью также обнаружилось, что даже в те времена, когда институт эмфитевсиса был в чешской деревне почти совершенно разрушен, то есть на рубеже ХУП и ХУШ вв., этот способ землепользования не стал, как еще в конце ХХ в. считал К. Гринберг (*Bauernbefreiung*), преобладающим, хотя в некоторых районах нашей страны достиг заслуживающих внимания размеров.

В заключение можно прийти к несомненному выводу, что по вопросу о происхождении и возникновении прекарного ("незакупни") землепользования. Оно не является, как еще думал Йозеф Пекарж, древней формой землепользования по так называемому "чешскому праву", которое удалось удержать от средних веков вплоть до нового времени, а в общем было новой категорией, возникшей в результате неблагоприятных хозяйственных и социальных условий в чешской деревне после Тридцатилетней войны.